

הגות וחינוך

ד"ר נסים אליקים

אמונות ודעות במשנת הרמב"ם והשגות הראב"ד

מבוא

הרמב"ם והראב"ד הם מן המאורות הגדולים שעמדו להם לישראל, ופעלו בפרק זמן אחד¹. השפעת הרמב"ם מכרעת בכל שטחי המדע, המחקר, חכמת הרפואה והתכונה, ההלכה והפילוסופיה. על אחדים מספריו רבו המחלוקות בישראל והפולמוסים, ועל אחרים נבנו תלי תלים של הלכה ומחקר שהקנו לו את התואר של גדול הפוסקים בכל הדורות.

כנגד "הנשר הגדול", כפי שכינו את הרמב"ם, התייצב בן דורו, הראב"ד שידין רב לו בכל חלקי התורה, שבכתב ושבע"פ. גדול בתורה ובהלכה היה הראב"ד. הרשב"א (שו"ת, ס"י שדמ), הרא"ש (תשובות, כלל צד), הטור (יו"ד, ס"י קל) והרדב"ז (תשובות, ס"י רסז) ואחרים העריכו את הראב"ד כפוסק גדול. בדברי הרדב"ז מצאנו: "שהרב [הראב"ד] אילן חזק ואין צריך סמיכה. הוא בקי בכל התלמוד בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי ותוספתא". גדולתו ובקיאותו בולטות בהשגותיו על משנה תורה. לא ייפלאו אפוא דברי "שבט יהודה" שכתב, שמרוב קדושתו ופרישתו של הראב"ד עסקו כוהנים בקבורתו.

התבוננות כללית ולא מעמיקה בהשגות הראב"ד על משנה תורה להרמב"ם עלולה ליצור רושם של יחס שלילי כביכול של הראב"ד לרמב"ם. אכן, נמצאים אצלו דברים העשויים להתפרש לכאן ולכאן: ביטויים בוטים ופוגעים בחומרת לשונם לעומת הערכה חיובית גלויה וסמויה, כפי שזה משתקף בחלק מתוך כ-1900 השגותיו של הראב"ד במשנה תורה.

1. הרמב"ם - ר' משה בן מימון יליד קורדובה חי בין השנים 1138-1204 למנינם.
הראב"ד - ר' אברהם בן דוד מפושקיר שבדרום צרפת חי בין השנים 1120-1198 למנינם.

רבות הן טענותיו וביטוייו הפוגעים של הראב"ד כלפי הרמב"ם². ביקורת קשה זו אינה אלא תוכחה מגולה של אוהב. היא אינה באה למחוק במחי יד את מפעלו האדיר של הרמב"ם, אלא באה ללבנו ולהבהירו, לגלות צפונותיו ומקורותיו, להגיהו ולהשיגו ואף להפליג בשבח פסקי הלכותיו, ודווקא בגלל הכרת חשיבות מפעלו ההלכתי העצום של הרמב"ם יש להראות את מעט ליקוייו, למען תהיה תורת משה תמימה משיבת נפש. לעומת הלשונות הקשים כלפי הרמב"ם, אנו מוצאים גם ביטויים חיוביים רבים כלפיו³.

2. הלכות קידוש החודש ז', ז. הלכות אישות י"ט, יג. הלכות מאכלות אסורות ב', כד. שם א', כב. הלכות פרה ד', יא. הלכות טומאת מת כ"ד, ז. הלכות מעשר ג', כ; מאכלות אסורות ב', כג; טומאת מצורע י"ד, טו ועוד. הלכות תשובה ח', ב; טומאת מת ה', ה; אבות הטומאה י"א, י; שם י"ב, ח; שם ט"ז, ה; שם כ"ב, ז; פרה אדומה ד', יא; ו', י; י"ח. הלכות תפילין ג', ה; שבת א', י; שם כ"ו, טו; שם כ"ז, יא; שבועות ו', ט; שם ט"ו, י; שם י"ב, יד; נדרים א', כ; שם ז', יז; חמץ ומצה ג', ח; שופר ב', ח; אישות ט', לא; שם י"ט, יג; ייבום וחליצה ה', כג; איסורי ביאה י"ד, ח; שחיטה ז', ח ועוד. קרבן פסח ו', ו. הל' תשובה ו', ה; אישות כ"ב, יט. איסורי ביאה י"ד, יח. שבת כ"ט, י; אבות הטומאה ב', י. עכו"ם ה', ד; שם י"א, ד; תשובה ו', ה; שם ג', ח; שבת ה', טו; שם ט"ו, יא; שם י"א, כז; מאכלות אסורות א', ט; טומאת מת כ"ב, ז; שם י"ט, א; אישות י"ח, ו; איסור ביאה ט', טו; שם ט"ו, ב; כלים ו', ב; שם ח', ב; שם י"ב, יג; אבות הטומאה י"א, י; שם כ', ט; כלים י"א, כד; ציצית א', ז; מילה א', ב; ברכות א', יט; שם ח', יב; שם ו', ג; שם ח', יא; שבת ה', טז; גירושין ג', י; איסורי ביאה ח', ה; שבת כ"ז, יד; עירובין ה', טו; ירי"ט ו', ג; אישות י"ב, ט; שם ט"ז, כו; שם י"ח, ו; איסורי ביאה ג', ח; אישות כ"ג, ב; גירושין ו', ט; איסורי ביאה ב', יב; שם ח', יא; שם ט', טו; מאכלות אסורות א', ב; שם י"ג, כו; שחיטה ו', ח; ערכין וחרמין ח', ה; מעשר שני ונטע רבעי א', ה; שמיטה ויובל ב', ד; בית הבחירה ב', ח; ביאת המקדש ח', א; מעשה הקרבנות י"ז, ט; תמידין ומוספין ד', יג; פסולי המוקדשין ח', ו; טומאת מת ה', ה; שם ו', ח; שם י"ט, א ועוד. אבות הטומאה י"ג, ו; טומאת אוכלין ב', יא; מלוה ולוה ו', ג; כלאים ו', ט; מעשר א', טו; טומאת מת י"ב, ו.

3. גזלה ואבדה י"ג, טו; חובל ומזיק א', יח; שכנים ט', ט; מאכלות אסורות י', כ; יום טוב א', יד; ציצית ג', א; שבת כ"ט, יד; מעילה ז', ב; נדרים ב', ד; תרומות ג', ג; פרה אדומה ה', ה; ח', ח. גנבה ה', ב; גזלה ואבדה ג', י; מכירה ט"ז, יב; זכייה ומתנה י', ב; שלוחין ושותפין ו', ה; סנהדרין א', ה; מלכים ט', יא; שבועות ג', י; זכייה י', ב. תרומות ג', ז; מחוסרי כפרה ד', ב; טומאת מת ו', ט; סנהדרין א', ה; סוכה ה', כב; גזלה י"ג, טו; חובל א', יח; אישות י"ח, כב; ירי"ט א', יד. נזקי ממון ח', יג; סוכה ה', כב; גזלה י"ג, טו; חובל א', יח; נזקי ממון ג', ד; משכב ומושב י"ב, א. עכו"ם ז', יב; ברכות ו', טז; שם י"א, א; מאכלות אסורות ט"ו, יח; סוכה ה', ד; ערכין וחרמין ג', ט. מלווה ולווה כ"ז, א. הלכות תשובה ו', ה; שם ח', ג; שם ט', ח. קריאת שמע ג', א; מתנות עניים א', יב; גזלה ואבדה ב', ד; טומאת מת כ', ו. כלאים ו', ב.

א. הסיבות והרקע להשגותיו הקשות של הראב"ד

הסיבות שהביאו לתגובותיו של הראב"ד נגד הרמב"ם - מתחלקות לשלושה סוגים: סיבות פילוסופיות, סיבות מתודולוגיות וסיבות פסיכולוגיות.

1. סיבות פילוסופיות

אין הראב"ד נמנה עם חסידי הפילוסופיה אף שיתכן שהכירה, אולי לא לעומק (קידוש החודש ז', ז').⁴ כך אמר: "אין לנו ללמוד ממי שאין מאנשי התלמוד לפי שהם מסבבים פני ההלכה לדבריה באשר לא כן". החשש מהפילוסופיה, הן באשר לענייני אמונות ודעות, כמו בהשגותיו על גשמות האל,⁵ עולם הבא ותחיית המתים,⁶ והן החשש מהשפעת הקו הפילוסופי על איש ההלכה ופסיקתו "באשר לא כן", גרמו להשגתו של הראב"ד על הרמב"ם או לשימוש בלשון קשה כלפיו. הראב"ד אינו מוכן להסכים לערעור האמונה ע"י העלאת שאלות פילוסופיות שאין הרמב"ם נותן או יכול לתת עליהן תשובות מניחות את הדעת, ובעניינים כאלה "טובה היתה לו השתיקה", כי זה גורם להרפיית האמונה⁷ וכה כתוב על כללי הראב"ד בשם הרמ"ע:

"חס ושלום להעלות על הדעת כי הקדוש הראב"ד כיוון חלילה למעט בכבוד הרמב"ם. אך חשף זרוע קדשו לחלוק עליו בכוח אמיץ בכמה גופי הלכות כי היכי דלא ליסרכו כ"ע אבתריה ללמוד וללמד בדעות מעל סי המורה והמדע וכיוצא".

כ"כ הרמ"ע סי ק"ח. ופוק חזי מ"ש הראב"ד בעצמו פ"ו דכלאים, דמלאכה גדולה עשה לאסוף ולכנס בחפניו את אלה"⁸.

2. סיבות מתודולוגיות

בהשגתו האחרונה להקדמת הרמב"ם למשנה תורה מועלות הטענות האלה:

א. הוא קובע ללא ראייה: "עזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראייה לדבריהם".

ב. אין הוא אומר הלכה בשם אומרה, ויש חשש שישתכחו שמות התנאים והאמוראים: "וכתבו הדברים בשם אומרם". ועוד סיבה חשובה להזכרת אומרי

4. ראה לקמן הפילוסופיה והיהדות.

5. ראה לקמן גשמות האל.

6. ראה לקמן "עולם הבא ותחיית המתים".

7. השגתו להלכות תשובה ה', ה.

8. כללי הראב"ד מובאים ברמב"ם, משנה תורה, היד החזקה, ירושלים תשי"ט, עמ' ט.

ההלכות "כי פעמים רבות יעלה על לב הדיין לאסור או להתיר וראייתו ממקום אחד ואילו ידע כי יש גדול ממנו מפליג שמועתו לדעת אחרת, היה חוזר בו".
 ג. אין הראב"ד רואה עצמו כפוף לקביעת הלכה על פי גאון אחד שעליו סמך הרמב"ם, בו בזמן, שייטכן שדעתו נוטה יותר לגאון החלוק עליו: "ועוד כי יש דברים שהגאונים חולקים זה על זה. וזה המחבר בירר דברי האחד וכתבם בחיבורו. ולמה אסמך אני על בררתו והיא לא נראית בעיני". טענות כאלה נשמעו גם מפי יהודי אלכסנדריה ובראשם הדיין פנחס בן משולם.⁹ טענות אחרות פזורות בהשגותיו.

ד. אין הרמב"ם מסדר הלכותיו לפי הסידור בתלמוד: "ההפוכין שהפך זה המחבר הענינים ולא הביא אותם על סדר הגמרא, הם שגרמו לי לשנות הדברים ממה שהן"¹⁰; "חיי ראשי המחבר הזה שינה עלינו את סדרינו וכל התפוש בדינו"¹¹; "הוא אינו תופש לא לשון המשנה ולא לשון התוספתא, אבל קולט מעט מזה ומעט מזה ואינו מכוון"¹². הוא אף טוען נגד הרמב"ם שהבאותיו אינן בלשון המקור ולא בלשונו שלו, ולא לאמת כיוון שעה שהעתיק מלשון הכתוב ללשונו: "כי שנה עלינו הלשונות והמליצות וסבר פני השמועות לפני אחרים ועניינים שונים"¹³; לפי אחת הנוסחאות בהשגת הראב"ד בהלכות שבועות ו' ט, הוא אומר: "מכיר אני את האמת עם אותם שאמרו המעתיק מלשון ללשון צריך שיהיה בקי מאוד בשתי הלשונות. הנה ראיתי זה המחבר, עשה עצמו מעתיק לשון הגמרא אל לשון עברית ובמליצה אחרת וטענה במליצות...". על כן לא אחת חולקים השנים בהלכה הקשורה להבנת מושג או מילה המופיעה במקור ההלכה. בהשגה אחרת אומר הראב"ד: "כי בזה הלשון, כי בלשון אחרת ידבר אל העם הזה ומשנה לשון חכמנו"¹⁴ וכך הוא, "מקלקל עלינו את הלשון"¹⁵ "ומשנותו את הלשונות מפרש כפי דעתו"¹⁶.

ה. לדעת הראב"ד, טעה הרמב"ם במספר הלכות באמרו כי הם מדברי סופרים ואינם אלא מדברי תורה ועל זה הוא אומר כי "אין פרצה גדולה מזו"¹⁷.
 ו. טענות אחרות: הרמב"ם מתעתע ומשנה את האמת בהלכותיו¹⁸, מטעה

9. איגרת קמ.

10. השגות הראב"ד, הלכות שופר ב', ח.

11. נדרים י"ג, ז.

12. טומאת מת ו', ח.

13. כלאים ו', ב.

14. בית הבחירה ב', ח. טומאת מת ט"ז, ה; כלים י"א, כד.

15. ברכות ו', ה.

16. טומאת אוכלין, ראש פרק ו.

17. אישות ג', כ; טומאת מת ה', ה.

18. קידוש החודש, סוף פרק ז.

באסופותיו¹⁹, אוסף דברים שאינם בעולם²⁰, משקר בקבלותיו²¹, העלה בדעתו דברים שאינם²², הורה הלכה מתוך התוספתא והירושלמי המשובשים בידינו²³.

3. סיבות פסיכולוגיות

א. הראב"ד, שהיה גדול מהרמב"ם בשנים, חש שהוא גדול ממנו גם בחכמה, בכבוד ובעושר. וכך הוא אומר בהשגתו האחרונה להקדמת הרמב"ם במשנה תורה: "אם החולק עלי גדול ממני הרי טוב, ואם אני גדול ממנו, למה אבטל דעתי מפני דעתו".

ב. אין הרמב"ם צריך להיות בעל יוהרה של פוסק בלעדי. וכך אומר הראב"ד באותה השגה: "אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא ביה".

אין ספק שחלק מהטענות שהוזכרו היו מוצדקות, אך יש להדגיש באשר להשגות הפילוסופיות, כי אין עולמו של הראב"ד זהה לעולמו של הרמב"ם. עולמו של הרמב"ם מקיף לא רק את עולם התלמוד וההלכה אלא גם את הפילוסופיה, בלא שתיתכן סתירה בין השניים. לעומתו, הראב"ד נוטה לראות בשכל התלמודי את הכול, ואין זה חופף בהכרח לגישה השכלתנית של הפילוסופיה.

באשר להשגות המתודולוגיות העיקריות: מקורות להלכות, ראיות, אזכור שם אומרון, הצגת דעתו של בר הפלוגתא וכן שינוי הלשון, אכן באיגרת לתלמידו ר' יוסף עקנין כותב הרמב"ם כי הוא מתחרט על שלא כתב את המקורות להלכותיו ואף מקווה לעשות זאת: "ובדעתי אם גזור ה' יתברך שאעשנו"²⁴.

הרמב"ם לא הספיק להוציא את תכניתו לפועל, אך נושאי כליו עשו זאת: תחילה בעל יהמגיד משנה²⁵, אשר הספיק להשאיר מקורות להלכות הרמב"ם למספר חלקים ביד החזקה; ואח"כ המשיך בכך ר' יוסף קארו בפירוש 'כסף משנה', וקראו כך ע"ש הכיסופים והערגה לדעת את מקורות ההלכות של הרמב"ם, כי לפי דעת מהר"י קרא אין לפסוק הלכה מדברי הרמב"ם אלא אם כן יודע הפוסק את המקור לכך. זו גם דעתו של הרא"ש ודעתו של אדם גדול בברצלונה²⁵. גם הראב"ד חיפש בכל כוחותיו את המקורות, ולעתים הוא אומר כי "לא ידעתי מאין לו זה"²⁶. המהר"י קארו, בהקדמתו ובהגנה על הרמב"ם מפני השגתו האחרונה של הראב"ד להקדמת הרמב"ם למשנה תורה, אומר כי צחות

19. אישות י"ט, יג.

20. מאכלות אסורות ב', כד.

21. שם, ראש פרק ו.

22. פרה ד', יא.

23. נדרים ג', ה; שופר ב', ח; מעשר שני א', ח; ובהשגות להקדמות הרמב"ם.

24. תשובות הרמב"ם, סימן קמ.

25. הקדמה לרי יוסף קארו, בעל 'כסף משנה'.

26. עכו"ם ג', יא; שם ד', ד; ועוד.

הלשון, ההעברה לעברית היא דבר חיובי, וזוהי שיטת ר' יהודה הנשיא במשנה, ואילו הלך הרמב"ם בדרך כל המחברים ובשיטתם, אזי אין חידוש בדבריו לעומת שיטת האלפסי. אך באמת מה היה הרקע למהפכה בקו שהיה נקוט בידי פוסקי ההלכה עד בוא הרמב"ם? ומה ראה הרמב"ם צורך לתת שולחן ערוך עממי בפני העם? אם ההנחה דלקמן נכונה, נבין אולי עוד סיבה להשגותיו הקשות של הראב"ד כלפי הרמב"ם. הרמב"ם, אשר ראה את עמו מתפורר מבחינה לאומית ודתית בעטיין של גזרות שמד ורדיפות של האלמווחדים הקנאים ושל קנאים אחרים שקמו או עלולים לקום, ראה כצו השעה את ההכרח להכין להמון העם קודקס חוקים ואמונות בצורה מסודרת לפי עניינים ונושאים בשפה קלה וברורה. לעומת מצב זה, מצבם של יהודי פרובנס, אשר בין חלמיהם הגדולים נמנה הראב"ד או חכמי בבל שבראשם עמד רבי שמואל בן עלי ראש ישיבת גאון יעקב שאף הוא התנגד לרמב"ם, או יהודי אלכסנדריה שבראשם עמד הדיין ר' פנחס בן משולם. אלה ראו בספר הלכות ערוך כמשנה תורה סכנה לתלמוד ולהלכה עצמה וסבנה למעמד מוריה ופוסקיה, כי פשוטי העם שלא למדו את כל השקלא וטריא התלמודית, לא תמיד ירדו לעומק כוונת ההלכה ברמב"ם, ועלולים להגיע לידי טעויות או מסקנות מוטעות.

התברר, כי החשש לזניחת התלמוד בעטיו של משנה תורה היה חשש שווא. יתרה מזו, חיבור זה אף גירה את רצון הלומדים לעיין בתלמוד וליישב את השגות הראב"ד או להבין כוונת הרמב"ם.

באשר לסיבות הפסיכולוגיות שהובאו לעיל, אכן הראב"ד היה גדול בשנים מהרמב"ם, והיה עשיר ומכובד, אך כבר נאמר כי אין השגותיו באות לפגוע באיש משה עצמו ובאישיותו, כי הוא העריך אותו מאוד, אך השיג על דברים שלא תאמו את דעתו וגישתו, כי את האמת אהב מכול.

ב. פולמוסיו של הראב"ד עם דעות במשנה תורה

מתוך השגותיו של הראב"ד ניתן לתאר כמה מדעותיו בענייני אמונה, את יחסו לקשר בין הפילוסופיה והיהדות ואת נטייתו לטמיר ולנעלם. נציג את דעותיו בהשוואה לאלו של הרמב"ם.

הרמב"ם אינו הראשון שניסה להכניס לאוהלי שם את יפיפיותו של יפת, היינו לגשר בין הפילוסופיה היוונית וההיגיון שבה לעולם היהדות. אך הוא הראשון שגיבש עיקרי אמונה וקבע כי הסוטה מהם ייחשב לכופר ומין. הסדר וההיגיון היווני הנחו אותו בספריו הפילוסופיים וההלכתיים. את עיקרי האמונה השתדל להסביר בשכל פילוסופי אנליטי, וכך נהג גם לגבי מצוות שונות בתורה.

1. גשמות האל

הרמב"ם, (הלכות תשובה ג', ז), מונה בין החמישה הנקראים מינים את "האומר שיש שם רבון אחד אבל שהוא גוף ובעל תמונה". על זה באה השגת הראב"ד הטעונה בירור וליבון: "ולמה קרא לזה מין וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזו המחשבה לפי מה שראו במקראות ויותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות". האם סובר הראב"ד כרמב"ם שאין להגשים את האל, אלא שאין למנות את המגשים בין המינים והכופרים? שאלות אלה מתעוררות על רקע פסוקים מן המקרא שיש בהם גשמות האל ומאידך פסוקים המרחיקים אותו מהגשמה. כתוב אחד אומר "ויראו את אלקי ישראל"²⁷. ומצד שני: "כי לא יראני האדם וחיו"²⁸. כתוב אחד אומר "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם"²⁹, ומצד שני: "הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך"³⁰, ועוד³¹. אף יש אגדות ומדרשים שלפי פשוטם מוצגת גשמות האל³². הבעיה היא האם יש להבין את הפסוקים, האגדות והמדרשים כפשוטם או לא. ואם לא, האם המעלה מסקנות בתום לב על פי הפשט ייקרא מין?

מהשגת הראב"ד וממקורות אחרים³³ ברור שיש גדולים בתורה המגשימים את האל על יסוד פסוקים, אגדות ומדרשים. הרמב"ם מוכן לכנותם מינים, אך הראב"ד מכיר בטעותם של המגשימים באמרו: "יותר ממה שראו בדברי האגדות המשבשות את הדעות", אך אין הוא רואה צורך להרחיק לכת ולהחשיבם מינים, כי אמונתם תמה וזכה וגדולי תורה הם. ברור מהשגתו של הראב"ד שאינו מקבל את גישת ההגשמה כפשוטה, כמו גדולי ישראל רבים ונכבדים שלא האמינו בגשמות האל³⁴. אכן כך הובנה השגה זו ע"י ר' שמואל ספורטא וכן ע"י מהר"י קארו ביכסף משנה³⁵ ע"י אחרים. כך גם כתב הראב"ד עצמו בספר 'בעלי הנפש', בסוף שער הקדושה: "...והבורא יתברך הוא מקום עולמו ואין עולמו מקומו ותבנית הדבר כאשר העולם מלא מן האוויר והכול נכנסים בתוך האוויר אינם נרגשים ממנו ואינו נראה להם".

עם כל זה, הוא מכנה את המגשימים "גדולים וטובים" מהרמב"ם. באחת האיגרות האנונימיות בעניין המורה מובא:

27. שמות כ"ד, י.

28. שמות ל"ג, כ.

29. שמות כ"ה, ח.

30. מל"א ח', כז.

31. קובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו, חלק ג (איגרות קנאות), ליפסיא תר"ט, עמ' 1, 9, 15.

32. שם, עמ' 19, 23.

33. שם, עמ' 17, 23.

34. קבוצת מכתבים בעניני המחלוקת ע"ד ספר המורה והמדע, (לעיל הערה 40), עמ' 132-138.

35. שם, עמ' 138.

אחד הרבנים כתב על מה שכתב בספר המדע, והאומר שיש, אלא שהוא גוף ובעל תמונה... ואמר ולמה קראוהו מין לזה וכמה גדולים וטובים ממנו הלכו בזו המחשבה... ע"כ. ויתכן שהיו גדולים ממנו בקומתם וטובי מראה ובריאי בשר ואני לא אומר בעדם שהיו קטני אמונה אם האמינו גשמות...³⁶

ברור שהדברים האלה מתייחסים להשגת הראב"ד בנושא הנדון. גם נושאי כלי הרמב"ם³⁷ הביעו פליאה. מהר"י קארו נוטה לקבל כי לא כך היה נוסח ההשגה במקורה אלא כפי שהיא מובאת בספר העיקרים לר' יוסף אלבו, מאמר א, פרק ב, וזו לשונו: "אמר אברהם: "אעפ"י שעיקר האמונה כן הוא, המאמין היותר גוף מצד תפיסתו לשונות הפסוקים והמדרשות כפשוטן - אין ראוי לקרות מין". נוסח זה בהשגת הראב"ד מרוכך הוא, ועל פיו הראב"ד רואה באי-גשמות האל עיקר אמונה, והחושב בהפך אין לקרותו מין, אך גם לא "גדול וטוב" מהרמב"ם.

מכאן עולה מסקנה מעניינת: יש עיקר אמונה, ובכל זאת אם אדם מישראל מבין אחרת את המקורות ומגבש לעצמו השקפה דתית שונה, לא ייחשב למין וכופר, אלא לכל היותר טועה הוא. זה מסביר את התייחסות הראב"ד לרמב"ם בהשגותיו הדנות בענייני אמונות ודעות. כאשר דעתו של הרמב"ם אינה נראית לו, אינו מכנהו כופר או מין אלא "כמעט אני אומר שהם דברי נערו"ת"³⁸, או "דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד"³⁹, או "נראה כמכחיש שאין העולם חוזר לתוהו ובוהו..."⁴⁰.

2. חופש הבחירה והגמול

בעניין חופש הבחירה אין מחלוקת בין הרמב"ם לראב"ד. שניהם סוברים שיש לאדם חופש בחירה ויש גמול על כל אשר יעשה אם טוב ואם רע, היינו שכר ועונש. ההתפלמסות ביניהם היא על רקע בעיות והסברים בעניין זה. תחילה נציג מספר יסודות המובאים במשנה תורה בהלכות תשובה:

א. קיים חופש בחירה (תשובה ה א).

ב. אין הבורא כופה בני אדם ולא גוזר עליהם לעשות טוב או רע אלא הכול מסור בידם (תשובה ה, ד).

ג. יש גמול: שכר ועונש (שם שם).

36. קובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו (לעיל, הערה 95), עמ' 23.

37. עיין בהלכות תשובה ג, ז; ביכסף משנה ובימגדל עוז.

38. תשובה ו, ה.

39. שם ח, ב.

40. שם ח, ת.

ד. יש שלילת חופש הבחירה כעונש (שם ו ג; שמונה פרקים, פרק ח).
 ה. ידיעת האל את אשר יעשה האדם אינה פוגמת בחופש הבחירה (תשובה ה,ה).

ו. גזרת האל אינה ספציפית לבני אדם מסוימים, אלא היא כללית (תשובה ו,ה).

אחת השאלות הקשות שאיתה מנסה גם הרמב"ם וגם הראב"ד להתמודד ובכיוונים שונים, היא השאלה המוצגת בהלכות תשובה ה', ה:
 "שמא תאמר והלא הקב"ה יודע כל שיהיה וקודם שיהיה ידע שזה יהיה צדיק או רשע או לא ידע. אם ידע שהוא יהיה צדיק אי אפשר שלא יהיה צדיק, ואם תאמר שידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע, הרי לא ידע דבר על בוריו".
 הרמב"ם מנסה לענות בדרך ההגיון, ובין השאר אומר כי "לא מפני קבלת הדת בלבד נודע דבר זה אלא בראיות ברורות מדברי החכמה", אך לאחר הגירוי השכלי אינו נותן תשובה מלאה אלא אומר כי "אין דעתו של אדם יכולה להשיג דבר זה על בוריו".

הראב"ד משתדל אף הוא לענות לשאלה זו באמרו שכל מקרה האדם, קטן או גדול, מסרו הבורא בכוח המזלות. ובכך, יש ידיעת האל כפי שנקבע במזלות אך אין זו גזרה כי האל נתן שכל באדם להתחמק מהמזלות וזאת ע"י עשיית הטוב. אמנם ה' יודע גם אם יש כוח בשכל להתחמק מהן או לא, אך ידיעתו אינה גזרתו. עם כל הגישה הרציונליסטית הזו של הראב"ד הוא חש כי לא ירד לעומק העניין וסיים "וכל זה איננו שוה"⁴¹.

בעיה אחרת היא בעיית הגמול. הרמב"ם אומר בהלכות תשובה (ו, ה) כי ידיעת האל בחטאי עמים אינה ידיעה ספציפית, כלומר אינו קובע מי ומי בדיוק מבין בני אותו עם יחטא, אך יודע שעם זה יהיו בו חוטאים. אין אפוא גזרה על הפרט, ועל כן אם יחטא ייענש. הראב"ד קובע שדברי הרמב"ם "אינם מתובלים וכמעט הם דברי נערות", כי החוטאים הנענשים יאמרו לה': "ועל מי חלה גזרתך, על אותן שלא זנו, הנה לא נתקיימה גזרתך!" על כן אומר הראב"ד שיש ידיעת האל גם על חטאי הפרטים בעמים, אך כאמור ידיעתו אינה גזרתו. המצרים, למשל, בשעבדם את בני ישראל בארצם לקו כי הם היו רשעים בלאו הכי, ופרעה לקח על כי ביזה את ה' לנגד שליחות משה. סיבה אחרת אמר הראב"ד: "אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה"⁴², כלומר עברו את גבול גזרת השעבוד.

יש אפוא הסכמה בעניין חופש הבחירה וידיעת האל את הצפוי, אך לעומת הרמב"ם, האומר שידעת האל אינה על הפרטים החוטאים אלא על עצם הקביעה שיהיו צדיקים ורשעים באותו עם, וכן היעדר הכוח בשכל האנושי להבין היאך ידע הקב"ה דברים העתידים להיות, קובע הראב"ד שהבורא יתברך יודע

41. תשובה ה', ה.

42. זכ"א, טו.

גם אילו אנשים יחטאו, אך ידיעתו אינה גזרה, כי בכוח מעשיו הטובים של האדם ניתן לשנות ידיעה זו הנתונה לכוח המזלות, ואי לכך אם לא שינה מעשיו ייענש.

3. עולם הבא ותחיית המתים

בהלכות תשובה (ח, ב) אומר הרמב"ם:

"העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת... כך אמרו חכמים ראשונים, העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא תשמיש אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה".

על זה אומר הראב"ד בהשגתו:

"א"א: דברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות בלבד וחיי ראשי לא היה דעת חז"ל על זה שהרי אמרו... וכל אלה מוכיחים כי בגויתם הן עומדין חיים. אבל אפשר שהבורא ישים גויתם חזקות ובריאות כגויות המלאכים וכגוית אליהו זכור לטוב והיו העטרות כמשמען וכפשוטן ולא יהיה משל".

על ההלכה הזו ועל ההשגה יש לברר מספר דברים:

א. מהו "עולם הבא"?

ב. שכר ועונש לצדיקים ולרשעים בעוה"ב - כיצד?

ג. מהי תחיית המתים?

מהשגת הראב"ד אנו למדים שהמושגים "עולם הבא" ו"תחיית המתים" קרובים זה לזה, ועל כן הוא משיג על הרמב"ם האומר שבעולם הבא אין גוף וגויה באמרו שהרמב"ם "דומה לאומר אין תחיית המתים לגופות". הראב"ד תופס את המושג "עולם הבא" כתקופה אסקטולוגית שבה יקיצו שוכני עפר ויהיו לגופות, ואליהן תשוב הנפש, וזוהי תחיית המתים. ואם הרמב"ם טוען שבעולם הבא תהיינה רק נפשות, הרי הוא ככופר בתחיית הגופות⁴³. כיצד אפשר לחשוב כך, אם יש בתלמוד דברים כפשוטם שהגופות יקיצו? אמונתו בכך עזה, ובאחת מהשגותיו הוא מתבטא: "ואם אזכה ואוכל פסח ויביא לפני כזה, הייתי חובטו בקרקע לפניו"⁴⁴.

מה חושב הרמב"ם על "עולם הבא" ועל "תחיית המתים"? האם בתקופה אחת מדובר אם לאו? האם יש תחייה לגופות בשלב כלשהו או יש רק תחייה לנשמות? וכיצד תתממש תחייה זו? קשה לדעת למה התכוון הרמב"ם בדבריו

43. עיין בהוכחות המובאות השגת הראב"ד הלכות תשובה ח, ב.

44. קרבן פסח י, יא.

שבהלכה הנדונה. ברור שהוא מאמין במושג תחיית המתים אפילו כעיקר באמונה⁴⁵, מי שאינו מאמין בכך אין לו חלק לעוה"ב⁴⁶. אם כן, כיצד הוא אומר כאן שאין גוף וגווייה בעוה"ב אלא נפשות צדיקים בלבד? שאלה זו ואחרות בנושא תחיית המתים ועוה"ב הקשו חכמים רבים על הרמב"ם. בחריפות עזה התקיפו על כך ר' מאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה מטוליטולא (טולדו), במכתב ששלח לחכמי לונל, ובראשם ר' אהרן ברי משולם⁴⁷. בדברי תשובתו של ר' אהרון לרמ"ה הוא מאלפו דעה ואומר כי אין לערבב יוצרות ומונחים בדברי הרמב"ם. ר' אהרון מלונל טוען שיש ארבעה מושגים או שלבים השונים זה מזה:

- א. ימות המשיח: אלה הם ימים שבהם "עולם כמנהגו נוהג", ועליהם אמרו חז"ל: "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד".
- ב. תחיית המתים: תחיית הגופות ותהיה מיתה שנייה שבה ישנו שנתם⁴⁸.
- ג. תורבן העוה"ז: על זה אמרו חז"ל "שיתא אלפי שנין הוי עלמא וחד תרוב"י"⁴⁹.
- ד. עוה"ב: עולם חדש ושונה - עולם הנשמות ולא הגויות.

מהדברים האלה נובע שהרמב"ם מסכים לתחיית הגופות כאמונה, אך זה לא יהיה הסוף והשיא: בתקופה זו של תחיית הגופות ייהנו הקמים לתחייה גם לשכר גשמי: שיא השכר הוא העוה"ב של הנשמות שיהיה לאחר התחדשות העולם.

השגות הראב"ד מוצאות אפוא את פתרון בדברי ר' אהרון מלונל, ובכיוון דומה (ולא זהה). הדברים מוסברים כך גם ביכסף משנה ובילחם משנה, בהבחינם בין עוה"ב שלאחר המוות במקביל לעולם הזה⁵⁰, לבין עוה"ב האסכטולוגי. יוצא אפוא מדברי הרמב"ם בהלכות תשובה פרק ח, מכוונים לעולם הבא המקביל לעולם הזה, ואילו בעניין העולם הבא האסכטולוגי אין הרמב"ם חולק על גישת הראב"ד. מדוע אין הרמב"ם מתייחס לאותו עולם אסכטולוגי, עולם של גשמות, של תחיית הגופות, עולם של סעודה העתידה לצדיקים עם יין המשומר ולוייתן ושור הבר? ובאופן רחב יותר: מדוע אין הרמב"ם מזכיר את דרכי הגיהנום וגן העדן? ניתן להשיב, כפי שאומר הרמב"ם באגרתו לרבני צרפת: "מפני שהוא אצלו מן הדברים המופתים בהעלם עניינם והוא תופס דרכי התורה בבאור הדברים המתבארים בהכרח וראיה גמורה"⁵¹. אך בעולם שלאחר המוות יש רק נשמה, המנותקת מן הגשמיים, השבה אל

45. העיקר הי"ג בהקדמתו לפרק חלק סנהדרין.

46. תשובה ג', ו.

47. כתאב אלרסאיל, תרל"א, עמ' יג-יז.

48. מלכים י"ב, א-יב.

49. סנהדרין צז, ע"א.

50. תשובה ח', ח.

51. קובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו (לעיל, הערה 95), עמ' 9.

יוצרה, שאף הוא אינו גשמי. זהו עוה"ב האמיתי, עולם של הידבקות נפש האדם בשכל האלוקי.

גישה אחרת נמצאת באיגרת ששלח ר' אברהם בן הרמב"ם לחכמי פרובנס בעניין המחלוקת שנפלה בין חכמי לוניל וחכמי מונטשפלייר אודות ספר המורה וספר המדע. ר' אברהם טוען שיש זהות בין המושגים 'ימות המשיח' ועולם הבא, והרבה פעמים 'ימות המשיח' נקראים בפי חז"ל 'עולם הבא'. אם כך, הסעודה הגשמית לצדיקים ושאר ההבטחות הגשמיות, יתרחשו בימות המשיח, שבהם עולם כמנהגו נוהג. על ימות המשיח ניבאו הנביאים לישראל ולא על העולם הבא הרוחני, כי על זה נאמר "עין לא ראתה אלקים זולתך יעשה למחכה לו"⁵². לפי זה, דברי הרמב"ם בהלכות תשובה עוסקים בעולם הנשמות, ובצורה כללית רק להידבקות הנפש המשכלת בשכל האלוקי, אך ההבטחות הגשמיות אין הרמב"ם מוצא לנכון להזכירן, כי אלה יהיו בתקופה של עולם הנוהג כמנהגו, היינו בימות המשיח⁵³. על פי זה השגות הרמב"ד ואחרים אינן רלוונטיות.

דעה שונה לחלוטין בהבנת דברי הרמב"ם ובכוונותיו נמצאת באיגרת רב ששת נשיא לחכמי לוניל, שבה נדון מכתב הרמ"ה מטוליטולא אליהם בענין תחיית המתים. החכם הנשיא רב ששת צבי הבין את דברי הרמב"ם כפי שהם בכתבם ובלשונם, ללא כל תוספת וכוונות. הוא טוען שאין תחיית המתים לגופות בשלב כלשהו של היקום ותחיית המתים אינה אלא, כדברי רוב הפילוסופים הנקראים חכמים אלוהיים, "הנפש המשכלת השבה אל יוצרה נקייה מטומאת הגוף וטהורה וחכמה, היא החיה חיי עולם ומעלתה מעלת אלקים וזהו באמת תחיית המתים". באותה איגרת דוחה רב ששת נשיא את כל ההוכחות של הרמ"ה, ולבסוף הוא מתפלמס אתו בחריפות ומסכם:

"והנני שואל לכסיל האומר כי הנשמות ישובו לפגרים המתים וכי עוד ישובו אל אדמת ישראל. לאיזה גוף תשוב הנשמה, אם לגוף אשר יצאה ממנו והנה כבר שב אל יסודו מכמה אלפי שנים עפר רמה ותולעה ועל המקום אשר נקבר בו נבנה בית או נטעו כרם או נזרע זרע ולא ימצא בו מהעפר ולא מהרמה והתולעה אשר שב הגוף אליהם... ואם אל הגוף האחר אשר יברא האלוקים, שב אליו הנפש, הלא איש אחר הוא ואותו העת נברא עד שלא מות, איך תאמר כי יקיץ לתחיית המתים וישלם לו האל יתעלה כפעלו והוא עדיין לא פעל ועשה?!"

אכן, למה התכוון הרמב"ם ובמה אמונתו? את זאת נוכל לדעת מפירושו למשנה סנהדרין י', א:

תחיית המתים הוא יסוד מיסודי משה רבנו עליו השלום, ואין דת ולא דבקות בדת יהודית למי שלא יאמין זה. אבל הוא לצדיקים וכן הוא לשון בראשית רבה: גבורת גשמים לצדיקים ולרשעים, ותחיית המתים לצדיקים בלבד. ואיך יחיו

52. ישי ס"ד, ג.

53. ראה הערה 9.

הרשעים והם מתים אפי' בחייהם? וכן אמרו⁵⁴: "רשעים אפי' בחייהם קרואים מתים, צדיקים אפי' במיתתן קרואים חיים".

מתוך דברים אלו עדיין לא ניתן ללמוד על אמונה בתחיית הגופות, שהרי רשעים אפילו בחיים נקראים מתים, משמע מוות רוחני! אך הדברים מתלבנים מדבריו במאמר תחיית המתים וזו לשונו:

"תחיית המתים המפורסמת והנודעת באומתנו המוסכם עליה מכלל כתותינו, אשר רב זכרה בתפלות ובספורים ובתחינות אשר חברום הנביאים וגדולי החכמים, ושלא מהם התלמוד והמדרשות - ענינה: שוב זאת הנפש לגוף אחרי הפרידה זה מה שלא נשמע באומה מחלוקת עליו ואין בו פרוש כלל, ואין להאמין באיש מאנשי הדת שהוא מאמין חילוף זה"⁵⁵.

יוצא אפוא שאחרי הפרדה תשוב זאת הנפש לגוף ודברי הרמב"ם בהלכות תשובה העוסקים בעוה"ב "שאינן בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת" מתבארים או כתשובת ר' אהרון ברי משולם מלוניל או כדברי ר' יוסף קארו ב'כסף משנה'.

הראב"ד לא ראה כנראה את מאמר תחיית המתים של הרמב"ם, ועל כן הבין את דבריו בהלכות תשובה כפשוטם, שאין תחיית המתים לגופות כלל, ועל זה באו השגותיו שם, שהרי הוא אמון על גישה אחרת בנושא עוה"ב ותחיית המתים ובנושא הסעודה הגשמית לצדיקים. כאן אין האגדות והמדרשים משבשים את הדעת אלא הוא מבין אותם כפשוטם או לכל היותר מפתח וריאציה זעירה בעניין תחיית המתים שאין זה גוף רגיל, "אבל אפשר שהבורא ישים גוייתם חזקות ובריאות כגויית המלאכים וכגויית אליהו זכור לטוב", בעניין העטרות "כמשמען וכפשטן ולא יהיה משל".

למרות זאת, בעניין זה אין הרמב"ם כופר ומין בעיניו, כי הוא נאמן לשיטתו שהוסקה לעיל מהשגתו בנושא יגשמות האל, וכאן יכול הוא לומר כי המאמין מצד תפיסתו לשונות הפסוקים והמדרשים כחידה ומשל, אין ראוי לקרותן מין. על כן הוא אומר: "דבר האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחיית המתים לגופות אלא לנשמות"⁵⁶. וכן "נראה כממחיש"⁵⁷.

4. הפילוסופיה והיהדות

האם הפילוסופיה היא נטע זר לפי היהדות? האם יש איסור ללמדה? האם אין כל אפשרות לגשר ביניהן, ובעיקר בין תורת משה לפילוסופיה

54. ברכות יח, ע"ב.

55. איגרת תחיית המתים לרמב"ם.

56. תשובה ח, ב.

57. שם, ח, ח.

האריסטוטלית? האם יש להחרים רב גדול בישראל המכיר בגדולת הפילוסופיה ומשתמש בה לדעותיו בענייני אמונה ומשלבה גם בהלכה? שאלות אלה ואחרות עמדו במוקד הערכת אישיותו של הנשר הגדול, הרמב"ם, ורבים קמו עליו בחמת זעם, ואף קראוהו מין וכופר (רי שלמה פטיש). מהן דעות הרמב"ם בנדון? וכיצד מתייחס לכך גדול משיגי, הראב"ד?

בהלכות קידוש החודש יז כד אומר הרמב"ם:

"חכמת התקופות והגיטריות שחברו בה חכמי יון ספרים הרבה והם הנמצאים עכשיו ביד החכמים. אבל הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו. ומאחר שכל אלו הדברים בראיות ברורות הם שאין בהם דופי ואי אפשר להרהר אחריהם, אין חוששין למחבר בין שחברו אותם נביאים בין שחברו אותם האומות".

מדברי הרמב"ם, עולה יחס חיובי לפילוסופיה האמיתית ולשימוש בה לענייני הלכה. יתרה מזו, מקורה של הפילוסופיה הוא בישראל, אך אבדה באורך הגלות, כפי שהוא אומר בספרו 'מורה נבוכים', חלק א, פרק עא: "כל החכמות היו מורשה קהילת יעקב ואבדו באורך הגלות". על כן אין הפילוסופיה נטע זר ליהדות, ואין להחרים אדם העוסק בה בצורה מבוקרת. ודעתו של הראב"ד עולה מתוך השגתו בהלכות קידוש החודש (רק השגה אחת ויחידה יש בהלכות קדוש החודש):

"א"א: מפני שמחבר הזה מתגדר מאד ומתפאר בחכמה הזאת, והוא בעיניו שהגיע לתכליתה, ואני איני מאנשיה, כי גם רבותי לא הגיעו אליהם, ע"כ לא נכנסתי בדבריו לבדוק אחריו... והוא בעיני כמתעתע".

הראב"ד אינו נמנה אפוא עם האסכולה הפילוסופית. אך האם הוא פוסל אותה? מהשגתו זו, ובעיקר מדבריו בספרו 'תמים דעים', יוצא כי אינו פוסל לחלוטין את הפילוסופיה. וכך הוא כותב שם:

"א"א: ידעתי בנפשי כי מן הנבראים הקטנים אשר ברא אלוקים אני, ולא השגתי לאחת מן החכמות הקלות אשר לחכמים מפני כובד טבעי, ומה שהציקוני תלאות ועלילות הזמן המתגלגל על בני האדם"⁵⁸.

ובמקום אחר בהשגותיו על בעל 'המאור': "אין לנו ללמוד מדברי מי שאינן מאנשי התלמוד לפי שהם מסבכים פני ההלכה לדברים באשר לא כן"⁵⁹.

הראב"ד אומר אפוא במקור אחד שאינו נמנה עם אנשי החכמה הזאת, ובמקום אחר מסביר מדוע לא נמנה ביניהם בגלל סיבות סובייקטיביות אישיות, וגם מסיבות אובייקטיביות, תלאות הזמן. אין אפוא התנגדות עקרונית לפילוסופיה ומאידך גיסא "אין ללמוד מדברי מי שאינן מאנשי התלמוד", משמע

58. יתמים דעים, סימן רלח.

59. יתוב שם (לעיל הערה 2), למסכת ראש השנה, סימן יז.

אין ללמוד מפילוסופים. אם נרחיב ונחדד סתירה זו, נראה כי הראב"ד היה איש שכל ודעת⁶⁰ איש האסכולה הרצינולית, ומאידך גם איש המתייחס לאגדות ומדרשים ביחס כפול: עתים הן "משבשות את הדעות"⁶¹. ועתים מקבלם כפשוטם וכמשמעם⁶² וללא היגיון רציונליסטי, ויש בדבריו אף גישות מיסטיקות, נטייה להסתמכות על הטמיר והנעלם שאין השכל האנושי מבינו. ניתן להניח שהראב"ד לא היה מנותק לחלוטין מידיעת הפילוסופיה, ואף ייתכן שקרא את ספרותה. בהלכות תשובה ג' הוא מקבל את הנחת הרמב"ם של בריאה יש מאין ואף מבהירה יותר. דבריו בהלכות קידוש החודש וביתמים דעים אינם אלא הצטנעות, ובכל זאת המקור התלמודי והגישה התלמודית עומדים בראש הערכים לקביעת הלכה או אמונות ודעות, ואם יש קונפליקט בין השתיים, אין ללמוד אלא מאנשי התלמוד, ואין לקבל את הגישה הפילוסופית. כך יובן מדוע אין מקום בספריו או בהשגותיו שבו פוסל הראב"ד את ספרי הרמב"ם ואף את ספר המדע המבוסס בחלקו הגדול על דעות פילוסופיות, ואפילו במקום שנראה שהרמב"ם חרג בו מן המוסכמות בענייני אמונות ודעות, כגון גשמות האל, תחיית המתים ועולם הבא, שכן ועונש וחופש הבחירה, אין הראב"ד קובע כי האיש משה כופר, אלא "נראה כמכחיש" או "דברי האיש הזה בעיני". המקום היחיד שבו רומז הראב"ד על גניזת דברי הרמב"ם אינו בעניין פילוסופיה או אמונות ודעות אלא דווקא עניין הלכתי טהור, ואף שם אין הראב"ד אומר שיש לגנוז את כל ספרי הרמב"ם אלא את "זה השער". הדבר אמור בעניין עריות, והראב"ד החולק עליו שם אומר "ועל זה היה ראוי לגנוז זה השער"⁶³.

סיכום

ראינו אפוא שאין לראב"ד ולהתנצחות הפולמוסית לשמה ולא כלום. הוא מכבד ומעריך את הרמב"ם ואת מפעלו העצום, אך דווקא בשל כך הוא חייב להוציא את מעט הקוצים שיש באליה זו. דבר זה נעשה לפעמים בלשון קשה, אך בהשוואה ללשון שנוקט הראב"ד כלפי חברו ר' זרחיה בעל 'המאור', נראית

60. קריאת שמע ב', י; סוכה ו', יא; שקלים א', ו; אישות כ"א, יז; גירושין א', יד. ייבום וחליצה ב', טו; איסורי ביאה י"ז, ב; נזירות ב', ה; כלאים ו', ב; תרומות ה', יג; קרבן פסח ט', ו; אבות הטומאה ז', ג; משכב ומושב ז', ז; גנבה א', טו; מלווה ולווה כ"ו, ו; ביכורים י"ב, א; שמיטה ויובל ט', ח. לפעמים מסיים את דברי השגתו במילים: "והחכם יראה ויבין", כגון תמורה ג', ו; טומאת מת ז', ז; שם ח', ז.

61. תשובה ג', ז.

62. עכו"ם א', ג; תשובה ח', ב.

63. איסורי ביאה ב', י.

לשונו כלפי הרמב"ם ואפילו בעניינים של עיקרי האמונה מאופקת למדי.

השגותיו עוסקות בכל נושאי ההלכה שכתב הרמב"ם, אך הן טיפה בים הגדול, וחלקן אף נבע מנוסחות וגרסאות שונות שהיו לפני שניהם, ופעמים הראב"ד מודה שבדברי הרמב"ם נפלה טעות סופר.

איש תלמוד מובהק היה הראב"ד ושלט בכל חדריו ופינותיו, אך בניגוד לרמב"ם, הרואה את הפילוסופיה, בת לוויה צמוד ליהדות ושתייהן גרות בכפיפה אחת, מפריד הראב"ד ביניהן, ובכדי לדחוק את רגלי הפילוסופיה השכלתנית הזרה, הוא בוחר במנוגד לה - הקבלה. מעצם היות כל עולמו והגיונו בתלמוד ונטייתו לחכמה הנסתרה, הוא מקבל את כל הכתוב בו כאמת, גם אם זה נוגד את ההיגיון הפילוסופי. הוא נוטה לקבל מדרשים ואגדות כפשוטם, אך עם הבנה מעמיקה ועם סממנים קבליים. הדבר בולט במיוחד בנושאים של אמונות ודעות, כגון גשמות האל וגשמות המלאכים, האמונה בתחיית המתים לגופות, השכר והעונש הפיזי בגן-עדן וגיהנום. הראב"ד מאמין באמונות שלפי דעת הרמב"ם הן הבל וטיפשות, כגון רוחות וכישוף, נחש ואצטגנינות. דברים אלה הרי מוזכרים הם בתלמוד! ולפי דעת הרמב"ם זו דעת יחיד שאין לקבלה.